

EDEFORS

EDEFORS - LIVSNERV DÅ OCH NU

Med den här informations-samlingen av besöksmålen i Edeforsområdet vill vi göra kunskapen och historien levande och tillgänglig även digitalt och för dig som är här på besök, vill söka fakta eller berätta för dina gäster om det som har hänt här.

Länsstyrelsen
Norrbotten

Europeiska jordbruksfonden för
landsbygdsutveckling: Europa
investerar i landsbygdsområden

Området Edefors, eller Edeforsen, som det hette innan älven dämades och forsens försvann, har anor långt tillbaka i tiden. Platsen har fungerat som en transportled genom århundraden, för silver, lax, timmer, tjära, turistbåtar... Edefors har spår av skilda aktiviteter och från olika tider. Här finns boplatser av stenålderskaraktär, kokgropar, fiskebodas från 1700-talet, stenlabyrint, grunder efter marknadsplats och arbetarbostäder, rester av kanal, stenpir, masugnsruin samt ledarmar efter flottningen. I Edeforsområdet finns lättillgängliga, välbevarade exempel på lämningar från flera olika näringar viktiga för länet under olika tider. Detta ger området ett högt kulturhistoriskt värde och Edefors är riksintressant. Området är ett av länets riksintressen för kultur- miljövärden vilket ger skydd enligt miljöbalken. Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen. Bebyggelsen på Laxholmen är byggnadsminne och skyddas enligt kulturminneslagen.

Framförallt har fisket haft stor betydelse, inte bara för området, utan för hela länet, och landet. Bygget av Gammelstads kyrka och Uppsala Universitet har bekostats med pengar från Edeforslaxen. All fisk som fångades här transporterades och såldes ut i Europa och gav intäkter till Sveriges adel, biskop och kung. 1837 kom 80 procent av Luleå stads intäkter från laxfisket i Edefors. Under en enda dag kunde det fiskas upp två ton lax här.

Här har det också bedrivits järnbruk, flottning av timmer, byggts en engelsk kanal med över 1400 arbetare som skapade Sveriges första arbetaruppror som krävde militär insats för att stävjas. Skrönorna om platsen är många, och än idag talas det om en kvarglömd silverskatt.

Området blev också en plats för landets storheter. Carl von Linné, vetenskapsmannen som bl a skapade grunden till dagens systematisering och gruppering av växter och djur, var här och dokumenterade fisket och livet i bygden i sina skrifter. Författarinnan och nobelpristagerskan Selma Lagerlöf bodde på Edefors turisthotell. Kanske var det här hon lade grunden klassikern Nils Holgerssons underbara resa?

Forsen har i modern tid tystats av vattenkraftsutbyggnaden som idag istället bidrar till vårt lands el och värme. Men magin är kvar. Till Edeforsbygden kommer idag gäster från hela världen. Älven och skogen är fortfarande hjärtat i upplevelsena här. Historierna lever vidare, och många av de historiska platserna är spännande besöksmål för gammal som ung som vill uppleva ett stycke vacker svensk natur och historia där verkligheten överträffar dikten.

Välkommen till Edefors historiska platser!

EDEFORS

1. SNABBGUIDE

Vad är Edefors?	3
Kortfattad historia	3
Historiska platser att besöka	
• Laxholmen med sommarcafé	4
• Stenlabyrinth	4
• Värnområde	4
• Engelska kanalen	4
Nya besöksmål på historisk mark	
• Informationsperrong	5
• Laxmina	5
• Forsuddens rekreationsområde	5
• Laxede camping	5
• Edeforstjärnarna	5

2. EDEFORS BETYDELSE FÖR LÄNET

Förhistoriska spår	6
Transportled	6
Ångbåtstrafiken	6
Fisket	7
Engelska kanalen	8
Edeforsupproret	8
Edefors marknad	9
Järnbruk och masugn	10
Flottnings av timmer	11
Vattenkraften – Laxede kraftstation	12

3. ÖVRIGT

Historien om hur fången Salomon hittade laxen	13
Stenlabyrinten	14
Hur Lule stad fick fisket	14
Drakgömmor och silverskatter	15
Laxholmens byggnader	16
Fiskemetoder	17–18
Förbjudet för folket	19
Edefors turisthotell	20
Carl von Linné	21
Karl XII	22
Historiska data	23–24

EDEFORS

1. SNABBGUIDE 1 (3)

VAD ÄR EDEFORS?

Edeforsbygden finns i Bodens kommun i Norrbottens inland, i norra Sverige.

Edefors är egentligen namnet på flera olika begrepp:

- Edefors kommun, som hade Harads som kommunhuvudort. Ingår sedan 1971 i Bodens kommun.
- Edefors församling och Edeforsbygden som omfattar elva olika byar i Norrbottens inland.
- Edeforsen – den mäktiga fors som var källan till ett omfattande laxfiske och en fiskeindustri med stor betydelse för länet och Sverige. Det omnämns i den svenska historien redan på 1300-talet.
- Edefors bland ortsborna är fortfarande platsen där forsens fanns, där kulturminnesområdet Laxholmen finns kvar med gamla byggnader och lämningar av storhetstiden. Här bedrivs ett mycket välbesökt sommarcafé och i närheten finns både husvagnsplatser och möjlighet till rekreation i vacker miljö.

KORTFATTAD HISTORIA

Fisket i Edeforsen sägs ha upptäckts av en samisk fånge som sattes i land på Laxholmen för att svälta ihjäl. Han förhandlade till sig frihet i utbyte mot att visa dem skatten, laxen. Laxen blev sedan en betydelsefull handelsvara med olika fiskerättsinnehavare.

På 1400-talet finansierades bygget av Gammelstads kyrka och Uppsala Universitet av laxen från Edefors.

1837 kom ca 80 % av Luleå stads inkomster från Edefors laxfiske.

Luleå stad sålde fallrätten till Vattenfall 1960. Laxede kraftverk stod klart 1962. Laxens väg var därmed stängd och forsens borta. I området finns också industrihistoria från järnbruk och flottnings av timmer.

EDEFORS

1. SNABBGUIDE 2 (2)

HISTORISKA PLATSER ATT BESÖKA

Fiskeläger

Laxholmen är ett av Europas äldsta välbevarade fiskeläger med anor från 1300-talet. Än idag finns flera byggnader bevarade för eftervärlden. I en av dem drivs sommarcafé och hantverksbutik och de övriga är öppna för besökare under caféets öppettider.

Stenlabyrint

På Laxholmen finns en av landets mytomspunna stenlabyrinter. Den upptäcktes 1969 bara några meter från fiskarstugans ena hörn. Labyrinten är flera meter i diameter och utgörs av fem lagda stenrader i cirkelform.

Denna typ av fornlämning återfinns ofta i anslutning till gamla fiskeplatser vid kusten, bland annat i Tyskland och på de brittiska öarna. Med sin placering så långt in i landet är stenlabyrinten på Laxholmen helt unik. En teori är att stenlabyrinterna lades för att främja fiskelyckan.

Värnområde

Laxholmen har utsetts till värnområde med en rad skyddsvärda arter. Bland annat finns de båda småvuxna ormbunkarna låsbräken och nordlåsbräken, vita blåklockor och det väldoftande nordmyskgräset. Bland alla förekommande fjärilsarter kan nämnas brun blåvinge och vitfläckig guldvinge. Här kan du också finna mycket svampar. Både vaxskivlingar, fingersvampar och jordtungor är signalarter som visar att platsen är speciell.

Engelska kanalen

I närheten av Laxholmen ligger Engelska kanalen som började byggas 1864. Förhoppningarna var stora på en kommunikationsled som skulle öppna nya dörrar för hela regionen. Som mest arbetade 1486 man med bygget.

Men pengarna tog slut och bolaget fick problem att betala ut löner. I samband med Edefors marknad 1865 var missnöjet så stort att kanalarbetarna gjorde uppror. Detta blev Sveriges första arbetarstrejk som krävde militär insats och efter det lades bygget ned.

Kanalen är skyltad från väg 97 innan bron i Edefors.

EDEFORS

1. SNABBGUIDE 2 (3)

NYA BESÖKSMÅL PÅ HISTORISK MARK

Informationsperrong

En informationsperrong vid Laxholmens parkering beskriver Laxholmens och Edeforsens omfattande fiskeepok.

Laxmina

På en dag kunde de vittja 435 laxar på totalt 2000 kilo i de båda minor som fanns på varsin sida om Edeforsen. Vid Laxholmen finns idag en nybyggd laxmina i autentisk stil. Andra metoder som användes av tin-fiske och kolk. Gamla fiskeredskap finns att beskåda på platsen.

Forsudden

Vid nedfarten mot Laxholmen, på motsatta sidan väg 97, finns Forsuddens rekreationsområde, vackert beläget vid Lule älv mellan Harads och Vuollerim i Norrbottens inland.

På området finns plats för naturcamping för flera husvagnar eller husbilar. Här finns flera grillplatser med utsikt över älven, och en stuga med järnspis, bord och sittplatser för sällskap på upp till ca 15 personer. Stugan har tillgång till el via solcellsladdning. Stugan och området är nyrustat sommaren 2018.

Bokning och information:

Laxede camping

På en pir ut i älven utanför Laxholmen finns en naturcamping med 24 elplatser för husvagn, servicebyggnad med kök, dusch och bastu. Campingen ägs av föreningen Bykraft.

Bokning och information: Esko 070-3157792

Edeforstjärnarna

Tre fina tjärnar med spångad väg till och mellan, och bakvaler att grilla i. Tjärnarna ligger på samma sida som Laxholmen från väg 97.

Kompletteras med karta och koordinater.

Hitta hit: Väg 97 från Luleå, Boden och Jokkmokk. Skyltat från väg 97.

EDEFORS

2. EDEFORS BETYDELSE FÖR LÄNET ^{1 (7)}

FÖRHISTORISKA SPÅR

De boplatslämningar av stenålderskaraktär som i form av kvartsavslag och skörbrända stenar hittats vid inventeringar längs älvstranden är svåra att datera. Det goda läget på sandiga uddar och brinkar intill en älv rik på lax, lockade till nyttjande redan under förhistorisk tid. Vid en undersökning av en boplat på Forsudden påträffades tre härdar och en kokgrop. Kokgropen daterades till 300-talet, medan härdarna var från medeltiden och 1600-talet. Fångstgropen i området är inte daterad. En stor mängd kokgropar finns i området väster om forsen och de visar på fiskets betydelse inom området under förhistorisk tid.

TRANSPORTLED

Området har trafikerats redan i gammal tid. Ett "ed" är en transportsträcka där man tvingades dra båten i land. Skärvsten och avfall från framställning av stenföremål har påträffats i Edeforsområdet vilket talar för att det har funnits tidig bosättning här.

Edeforsen har fungerat som transportled under tiden 1660-1702 då silver fraktades regelmässigt från silvergruvorna i Alkavaare och Kedkevaara i Sarek via smältverket i Kvikkjokk till Luleå hamn. Det finns även uppgifter om att silvergruvorna hade en båt som var permanent placerad vid forsen.

Före sekelskiftet saltades och röktes lax och transporterades från platsen med båt.

Med förbättrade transporter, främst genom ångbåtstrafiken, kunde laxen sändas färsk i lådor med is. Efter 1926 skedde transport med bil eller buss.

ÅNGBÅTSTRAFIKEN

Edefors trafikerades med flera ångbåtar, bland andra Primus, Edefors och Turist. Främst användes ångbåtarna till att transportera material till och från fisket och verksamheten i Edefors. Ångbåtarna användes även till persontransporter, framförallt för arbetarna.

Sedermere användes ångbåtarna även till turister.

EDEFORS

2. EDEFORS BETYDELSE FÖR LÄNET ^{2 (7)}

FISKET - EN 600 ÅR LÅNG EPOK

Fisket i Edefors var en maktfaktor som inbringade stora inkomster till adeln och biskopen som länge hade fiskerätten i Lule älv. På 1400-talet finansierades bland annat bygget av Gammelstads kyrka och Uppsala Universitet av laxen från Edefors. All fisk som fångades saltades och transporterades till Stockholm och vidare ut i Europa. När Gustav Vasa tog över tronen i Sverige på 1500-talet övertog han också en i stort sett tom statskassa. Genom att ändra Sveriges religionstillhörighet från katolicism till protestantism kunde han beslagta katolska kyrkans ägor. På så vis var fisket åter helt i kungahusets händer. Han insåg fiskets värde och lät bygga ut det för att öka intäkterna.

Rätten till fisket var kungens ända till 1621.

Några år senare, omkring år 1650, fick en familj från Kläppgården i Harads rätt att fiska.

1675 tillät Karl IX att Luleå nyttjade fisket utan någon taxa. 1678 blev familjen i Kläppgården av med sin fiskerätt, då Luleå stad åter ville ha monopol på fisket.

Tidigt 1700-tal var missväxtår och fisken gick inte till. På saltboden, Laxholmen, ristades årtalen in och i taket noterades hur högt vår- och fjällfloden nådde.

1886 köpte Luleå även in Frälsefisket som i drygt 500 år hade ägts av adliga och namnstarka ägare, med namn som Oxenstierna, Sture, Bielke, Sparre, Trolle, Natt och Dag m.fl. Luleå stad drev fisket i egen regi, med anställda som även fungerade som vakter mot tjuvfiske.

1837 finns det uppgifter på att cirka 80 % av Luleå stads inkomster kom från Edefors laxfiske.

Efter 1889 utarrenderades fisket, men efter sekelskiftet gick fisketillgången tillbaka och åren 1902-1906, var fisket stängt. Efter 1906 utarrenderades fisket i 5-årsperioder i huvudsak till folk i bygden. Under några år bedrev Hushållningssällskapets fiskerinämnd fiske efter avelslax. De kramade rommen som sedan kläcktes vid Kusträsk kläckningsanstalt. Senare övertog Vattenfall fisket i Edefors.

EDEFORS

2. EDEFORS BETYDELSE FÖR LÄNET ^{3 (7)}

ENGELSKA KANALEN OCH EDEFORSUPPRORET

1864 inledde det svensk-engelska bolaget The Gellivare Comp Limited bygget av det som kallades Engelska kanalen 1864.

Metoden var ny men hade prövats i Ostpreussen. Anläggningen skulle förutom slusskammare och kanal även kräva en kraftkälla, troligen ångmaskin, för att driva linhjul och wirespel. Totalt skulle kanalen bli cirka 3 km lång.

Den 14 oktober 1964 togs det första spadtaget på kanalbygget. Förhoppningarna var stora på en kommunikationsled som skulle öppna nya dörrar för hela regionen. Året därpå var grävningsarbetet i full gång och som mest var det 1486 man från hela landet som arbetade med bygget.

Men kostnaderna drog iväg, pengarna tog slut och bolaget fick problem att betala ut löner.

I samband med Edefors marknad 1865 tog provianten slut och missnöjet var så stort att kanalarbetarna lade ner arbetet. Detta blev Sveriges första arbetarstrejk som krävde militär insats, och slutet för kanalbygget.

Men innan det tog slut hade de hunnit flytta närmare 106000 kubikmeter jord och stenmassor vid tre byggplatser.

Början på kanalen finns fortfarande kvar och är en fin utflyktsplats att ta med kaffekorgen till.

Koordinater:

EDEFORS

2. EDEFORS BETYDELSE FÖR LÄNET 4 (7)

EDEFORS MARKNAD

Marknader har i alla tider varit viktiga mötesplatser för människor, så även i Edefors. På älvens östra sida fanns en marknadsplats. Det var främst tjära som var den viktiga handelsprodukten. Tjäran flottades ned till Luleå för vidare export. I och med kanalbygget och den nya marknad som kanalarbetarna utgjorde, kom även andra varor att säljas på marknadsplatsen i Edefors. Här byttes det handelsvaror, förlovningsringar, det gjordes affärer och det förhandlades. Edefors marknad hölls mitt i högsommaren när tjärdalarna var urbrända och tjärtunnorna nedforslade till älven, flottade till forsen och uppstaplade på stranden, just innan slättertiden, då förråden behövde extra förstärkning.

När Edefors marknad hade något århundrade på nacken började ångbåtar gå längs älven både ovanför och nedanför forsen. Det byggdes ett turisthotell och marknaden växte till en riktig folkfest. Med landsvägen på 1880-talet kom också den första karusellen och cirkusen till bygden. Det var bälgospel och skyttebana och dans på turisthotellets dansbana vid älvstranden där fina stadsdamer och militärer dansade sida vid sida med byfolket. Marknaden lockade besökare från när och fjärran. Den pågick i flera dagar och var en av årets stora händelser i trakten. Det sägs att den lades ner för att den ansågs orsaka för många oäkta barn.

På 1990-talet återuppstod marknaden under några år, denna gång i tider då bygden behövde fler barn. Nu valde man, med glimten i ögat, att premiera de par som skaffade barn i samband med Edefors marknad.

EDEFORS

2. EDEFORS BETYDELSE FÖR LÄNET 5 (7)

JÄRNBRUK OCH MASUGN

När friherren **Samuel Gustav Hermelin** förvärvade Gällivareverken år 1799 berördes Edeforsen åter igen av järnmalmen. En masugn började byggas vid Edeforsen och en anläggning för smide anlades i Svartlå ca 20 km nedströms Edefors. 1872 gick dock Hermelin i konkurs och en besökare 1817 vittnade om att dammbyggnaden spolierats, grävningarna för masugnen rasat ihop och en mängd kolved förmultnat. Även arbetarbostäder hade förfallit.

Arbetet med att bygga ett järnverk återupptogs då kung Carl XIV Johan köpte Svartlå och Edefors hemman och lägenheter. Vid flera tillfällen anges att masugnen vid utloppet av Forsträskån strax ovanför Edeforsens början ska vara nära ett färdigställande. 1834 eldhärjades det och det enda som finns kvar idag är rester av anläggningen.

EDEFORS

2. EDEFORS BETYDELSE FÖR LÄNET 6 (7)

FLOTTNING

I och med den ökade efterfrågan på timmer började timmeruttagen i skogarna att bli stora, vilket medförde att det blev lönsamt att förbättra vattenledningarna. Detta skedde bl.a. genom rensning av älvsträckor och anläggande av ledarmar för att underlätta flottningen av timret ner till sågverken vid kusten. Flottningen i Luleälven pågick ända in på 1960- talet. I området finns ledarmar och en stenpir som visar på de arbeten som lades ner på förbättring av flottningledningarna.

EDEFORS

2. EDEFORS BETYDELSE FÖR LÄNET 7 (7)

LAXEDE KRAFTSTATION

1960 sålde Luleå stad fallrätten för Edeforsen till det svenska kraftbolaget Vattenfall. Vattenfall byggde Laxede Kraftstation vid Drakaudden. Idag tillgodoses nästan hälften av Sveriges totala el-behov med hjälp av vattenkraft. Lule älv är Vattenfalls och Sveriges viktigaste älv för produktion av vattenkraft.

Kraftstationen i Laxede är ett konventionellt vattenkraftverk ovan jord. Det mäter 4,19 m ö h ovan dammen och 20,7 m ö h under damm. Totalt strömmar 607 m³/s genom turbinerna.

Den ursprungliga effekten uppgick till 116 MW som producerades av två aggregat. Eftersom Luleälven då användes för att flotta timmer byggdes även en 122 meter lång flottningskanal som kunde hantera 10 000–24 000 stockar per timme.

Tjugo år efter invigningen byggdes Laxede kraftverk ut med ett tredje aggregat.

Sedan flera år tillbaka genomförs stora upprustningar av och investeringar i kraftverken. Turbiner, generatorer och transformatorer byts ut mot ny utrustning med högre verkningsgrad. Renoveringen innebär bland annat att kraftstationens livslängd ökas med cirka 40 år, verkningsgraden blir högre och att både den inre och yttre miljön förbättras.

Men laxens väg upp till lekplatserna är stängda för gott och laxfisket och en lång fiskepok i Lule älv över. Hela sträckan från Laxede till Vittjärvs kraftverk utanför Boden är idag ett enda stort vattenmagasin. Brusande forsar är ett minne blott men istället reflekteras midnattssolen i den stilla flytande vattenspegeln. Älven är fortfarande en källa till rekreation och vacker natur och Vattenfall har byggt en fiskodling i Heden utanför Boden, för kompensationsutplantering av lax nedanför älvens sista kraftverk.

EDEFORS

3. ÖVRIGT: HISTORIER OCH KURIOSA ¹ (12)

HISTORIEN OM HUR FÅNGEN SALOMON UPPTÄCKER LAXEN

En av de första historierna från Laxholmen har levt vidare ända sedan medeltiden. Kyrkan, genom ärkebiskop Olof Björnsson samt fogden över Hälsingland och två rika stormän, hade fått rätten till all lax i Lule älv och dess biflöden i en överlåtelse från kungen själv 1327. Tillsammans gjorde de en inspektionsresa till sina nya ägor. I Luleå fanns vid den tiden ett arbetsläger för samer som på olika sätt hade förbrutit sig mot kronan. Några av dessa fångar fick följa med för att föra gästerna med båt uppströms Lule älv.

En av de samiska fångarna, Salomon såg resan som en chans till frihet. Han försökte fly genom allt från att sätta eld på båten till hoppa i vattnet. Till sist bands han fast i båten. När sällskapet passerade Laxholmen hade kyrkherrarna och adelsmännen tröttnat så pass på Salomon att de helt enkelt satte honom i land på ön. Laxholmen var då helt omgiven av forsar så det gick inte att simma och det fanns ingen väg därifrån.

Men Salomon som lämnades att svälta ihjäl på ön, klättrade upp i den högsta tallen för att se ut en flyktväg. Väl där uppe fick han se att flera tusen laxar glänste i vattnet runt ön. Tallen som han klättrade upp i kom att kallas för lapptallen och den stora stubben av vad som sägs vara den tallen går att se än idag.

Laxen blev Salomons räddning i dubbel bemärkelse. Först levde han gott på laxen under sin tid på ön. Några månader senare passerade båtsällskapet tillbaka mot Luleå. De blev chockade över att se Salomon vid liv, vinkande åt dem från stranden. De gick i land och Salomon förhandlade med dem om att få bli frisläppt mot att han skulle visa dem en skatt som han hade funnit. Självklart blev storerharna intresserade. Han visade dem laxen och de blev mycket imponerade, även om det kanske inte var den typ av skatt som de hade tänkt sig från början. De höll sitt ord och släppte Salomon fri på fastlandet. Vart han tog vägen vet ingen, men adelsmännen åkte hem och organiserade ett fiskeläger på Laxholmen. Därmed hamnade Edefors på kartan och en flera hundra år lång fiskeepok hade fötts.

EDEFORS

3. ÖVRIGT: HISTORIER OCH KURIOSA 2 (12)

STENLABYRINTEN

År 1969 upptäcktes den unika stenlabyrnten som är placerad bara några meter från fiskarstugans ena hörn. Labyrnten är flera meter i diameter och utgörs av fem lagda stenrader i cirkelform.

Denna typ av fornlämning återfinns ofta i anslutning till gamla fiskeplatser vid kusten, bland annat i Tyskland och på de brittiska öarna. Med sin placering så långt in i landet är stenlabyrnten på Laxholmen helt unik.

Teorin är att stenlabyrnterna lades för att främja fiskelyckan. Öppningen som alltid vetter mot vattnet skulle enligt folktron stävja stormarna och ge god fiskelycka. På Laxholmen är öppningen riktad mot fångstplatsen och kolkvarpet. Teorin är att labyrntens kraft skulle dra fisken från Sörlandet mot kolkvarpet. Enligt folktron skulle man också utföra en ritual efter fisket genom att gå i ett visst mönster i labyrnten och på ett speciellt ställe hoppa ut ur den. På så vis skulle man skaka av sig onda krafter som kunde störa fiskelyckan. Men det kan finnas andra möjliga förklaringar till dess betydelse. Bland annat nämns det i en doktorsavhandling från 1731 att det på en ö nedanför Edeforsen skulle finnas högar där ”moskoviter” (ryssar) ska ha begravts efter strid med samer. Några gravar har dock inte kunnat återfinnas på Laxholmen så teorin om fiskelycka väger starkare.

TVÅ HISTORIER OM HUR LULEÅ STAD FICK FISKET

Det finns två historier om hur fiskerätten till Luleå älv lämnade kungahuset. Den ena är att drottning Kristina under en eriksgata lotsades av en adelsman från Luleå upp längs älven. Efter denna resa ska hon ha gett bort en del av laxfisket till adeln. I folkmun sades det att hon ”friade bort” den.

En annan, mindre romantisk, teori, som tyvärr kan vara mer sann, är att det var hennes far, Gustav II Adolf, som under krigstider i Baltikum skickade en ordonnans till Sverige om att det var slut på soldater. Luleå stad ska ha erbjudits del av laxfisket i Edefors i utbyte mot x antal soldater till Baltikum. Om detta är sant kan många kustbor ha fått sätta livet till för laxfisket.

EDEFORS

3. ÖVRIGT: HISTORIER OCH KURIOSA 3 (12)

DRAKGÖMMA OCH SILVERSKATTER

Drakaudden kallas den udde där överfarterna till Laxholmen skedde förbi den kraftiga forsen. Drakaudden har länge omgivits av sägner om skatter, om draken som ruvade på sin skatt, trollsilver, en stulen silverlast från silvergruvorna i Sarek och storplåtar i koppar. Drakaudden är idag platsen för Laxede kraftstation, men innan den byggdes fanns det gropar som skvallrade om skattletares försök att finna skatten.

På 1700-talet hittades silver i Sareks vildmark. Silvret transporterades via smältverket i Kvikkjokk förbi Edeforsen efter en kärrväg på forsens norra sida. Vintertid tvingades samerna att transportera silvret i akkior dragna av renar. Det fanns också en båt i Edeforsen för silvergruvornas räkning.

En av alla silversägner om Drakaudden säger att någon av samerna som fraktade silvret flydde med lasten och grävde ner den någonstans på udden, för att återta silvret som drottning Kristina hade låtit bryta från naturen.

Det finns också historier om de båda holländska bröderna Momma som fick ett kungligt privilegium av Gustav II Adolf på att göra myntplåtar av koppar från Svappavaara och förse dem med Kungliga Majestätens stämpel. Bröderna ägde ett kopparfält vid Luongaälven. De var även ägare till en smedja vid Kengisforsen där man präglade kopparmynt ur kopparplåtar. Det ska alltså ha varit sådana plåtar som kan ha gömmts på Drakaudden. Man vet att åtminstone en storplåt från Kengis har funnits kvar i Edeforsbygden, men någon mer skatt har inte gått att hitta.

EDEFORS

3. ÖVRIGT: HISTORIER OCH KURIOSA 4 (12)

LAXHOLMEN

Fiskelägret

Laxholmen är ett av Europas äldsta välbevarade fiskeläger med anor från 1300-talet. Än idag finns flera byggnader bevarade för eftervärlden. I en av dem drivs sommarcafé och hantverksbutik och de övriga är öppna för besökare under caféets öppettider.

Byggnader

Fiskarstugan (daterad 1799) – Var troligtvis främst avsedd för det så kallade frälset, det vill säga adelsmän och ärkebiskopen, som ägde fiskerätten och delade på inkomsten av laxfångsten. På övervåningen finns britsar men man tror att yrkesfiskarna fick nyttja andra byggnader när de behövde några timmars sömn efter nattfisket.

Rökhuset (1702) – här röktes laxen. Ibland hade man tre eldar åt gången.

Isladan – här förvarades is som sågades i isstycken från sjöar i närheten. För att isolera isen placerade man sågspån ovanpå.

Fårhus – har tidigare haft ett innertak. Utvändigt finns fördjupningar där det förmodligen har suttit en stege till en lucka där man kastade in hö för vinterfoder till fåren.

”Hemlighuset” – ett idylliskt utedass med plats för tre personer.

Saltboden – När man fångade stora mängder lax var man även tvungen att salta den. I saltboden fanns en bänk där man lade upp laxen för att rensa den. Sedan flyttade man över laxen till en filébänk med två hål där man band fast laxen för att lättare kunna filea den. Därefter lades laxen på ett spjälbord så att fisken kunde rinna av. Saltet grovkrossades i ett tråg och finkrossades på ett bord intill. Sedan lades laxen tillsammans med salt i stora tunnor. I mindre tunnor, som rymde ca 125 kg, förvarades den lax som såldes. Saltboden hade årtal 1649 inristat i dörren. Saltboden såldes till en haradsbonde att användas som lada och placerades på Nymyran i Harads, men är nu riven.

SOMMARTID HÅLLS LAXHOLMEN ÖPPEN för allmänheten med försäljning av hantverk och förtäring. Alla byggnader får besökas.

Lapptallen

På Laxholmen finns lämningar av en tall som sägs vara den som samnen Salomon klättrade upp i när han bytte sin kunskap om laxen mot frihet. 16

EDEFORS

3. ÖVRIGT: HISTORIER OCH KURIOSA 5 (12)

FISKEMETODER

Fisket runt Laxholmen och i Edeforsen har bedrivits både med fasta redskap som strandpator, tinfisken och laxminor och med rörliga redskap, not eller kolk. Idag finns bara en laxmina kvar. Den byggdes kring 1941 och ersatte 1870-talets anläggningar. Sommaren 2012 invigdes en nybyggd laxmina i autentisk stil och naturlig storlek som nu finns att beskåda i Edefors.

Kolk **Noten kallades för kolk** och notdragning för kolkning. Kolken kunde vara 40-60 m och 2,7 m djup och var försedd med stora flöten av kork. Sänkena bestod av en vidjering med näverband spända i mitten av korset.

Kolken lades noga ordnad i båten varefter man rodde upp till kolkvarpets övre ände. Tre man stannade i båten och minst en man på land. Båten roddes sedan tvärs över och snett nedåt strömmen genom varpet, samtidigt som landändan drogs nedefter stranden av den man som stannat vid stranden. Ytterändan av kolken roddes nedströms, och vid varpets nedre ände stakades båten i land vid den s.k. hjälpa, dit även strandkarlen hunnit. Kolken drogs upp med eller utan innehåll av lax. Notfiskets andel i totalfångsten vid Edefors utgjorde i medeltal nästan 50 %, men variationerna kunde vara väldigt stora från år till år.

Tinfiske **Redan på 1500-talet** fanns så kallade tinor i Edefors. Antalet har varierat från en upp till sju.

De fasta tinfiskena vid Edefors låg vid vardera stranden just där den nedre forsen var som starkast och svårast att forcera för laxen. Fisket på norra sidan kallades för Norrfisket eller Kronfisket och det på södra sidan för Sörfisket eller Frälsefisket. Fiskena var byggda av kraftiga bjälkar och belastade med grova stenar. Mot isgång och flottningstimmer skyddades de av stenkistor och timrade skyddsväggar.

Själva tinorna gjordes av trä med nät av hampgarn och senare av kraftigt rundjärn och nätverk av mässing- eller ståltråd. Tinorna var fästade i kraftiga ramar och hissades upp med hjälp av ett spel. Vid kronfisket fanns det fyra tinor och vid Sörfisket tre.

EDEFORS

3. ÖVRIGT: HISTORIER OCH KURIOSA 6 (12)

Vid vittjningen hissades tinorna upp över vattenytan. Genom en lucka i taket klättrade fiskaren ner och klubbade ihjäl laxen. Tinorna vittjades två gånger om dagen. Laxen fick inte lämnas kvar för länge i tinorna eftersom den kunde skadas eller dödas mot nätet i den starka strömmen. Bästa fångsten fick man vid måttligt högt vattenstånd. Det var då svårt för laxen att ta sig upp i forsen och den drog sig i stället mot stränderna. Vid mycket högt eller lågt vattenstånd var förhållandena de motsatta. Laxfångsten i tinfiskena började vanligen först i slutet av juni eller början av juli. Fisket var dock bäst från mitten av juli till mitten av augusti. Vissa år kunde fisket vara bra ända till slutet av augusti, då laxfisket blev förbjudet för säsongen.

Tinfisket vid Edefors bedrevs fram till 1940-talet. När sjöregleringar vid Suorva utjämnade och sänkte sommarvattenföringen, sjönk fiskenas avkastning katastrofalt. Även notfisket blev lidande av detta. Romförsörjningen för Kusträsk fiskodlingsanstalt äventyrades också, det var nämligen notfisket som levererade lämplig avelslax. Luleå stad beslöt sig för att uppföra nya fasta fisken, s.k. minfisken, vid Edefors.

Minfiske Vid 1940-talets början byggdes de laxminor som ersatte 1800-talets anläggningar. Det byggdes en mina på vardera sidan av älven. På en dag kunde man vittja 435 laxar på tillsammans 2000 kilo.

En laxmina är en tät inhägnad av stenkistor och spjällager. Strömmen släpptes in genom öppningar i den övre tvärväggen av minkammaren. Vattnet rann genom minan och ut genom öppningarna i den nedre tvärväggen, där fisken gick in. För öppningarna i den övre väggen fanns järngaller som hindrade fisken från att gå ut. När minorerna skulle vittjas stängdes öppningarna med gallerluckor. När minan var i det närmaste torrlagd, togs fisken upp med håv. Vid det norra fisket byggdes även bassänger för avelslax.

Minfiskenas historia blev kort i jämförelse med tinfiskenas 600-åriga existens. När Laxede kraftstation uppfördes på 1960-talet, lades fisket ned för gott.

EDEFORS

3. ÖVRIGT: HISTORIER OCH KURIOSA 7 (12)

FÖRBJUDET FÖR FOLKET

Laxens stora betydelse som handelsvara medförde hårda straff mot tjuvfiske. Ingen annan än adelsmännen och kyrkan fick bedriva fiske i Lule älv. Svältår och missväxt medförde att många ”hagalna ortsbor”, som man uttryckte det, dömdes till hårda straff för tjuvfiske. Det finns dokumenterat att bybor dömts till upp till ett års straffarbete för att ha fiskat till sina svältande familjer.

Dagens äldre edeforsbor växte upp med en brusande fors och en laxrik älv. Lokalbefolkningen har däremot inte varit särskilt delaktig i utvecklingen av fisket eftersom rätten till fisket nästan alltid har tillhört andra. De yrkesfiskare som arbetade i Edefors var till stor del hitkommenderade från kusten. Det sägs att de hade som löneförmån att få ta fenorna och huvudet från fisken för att orka jobba ordentligt.

TJUVPISKANDE BYBOR

Bygdens barn växte upp med en viss bitterhet över att inte ens få ta upp mat till husbehov av den rika mängd av lax som fanns i älven. Och de som ändå tog sig den friheten gjorde det med vetskap om att det var tjuvfiske som kunde bestraffas. Spännande, men också riskabelt. Mer än en gång beslagtogs garnen som lokalbefolkningen hade suttit och bundit under vintern. Garnet var så grovt att det måste läggas i forsen för att inte synas för fisken. Båtarna var små och vågorna höga.

Bevakningen var hård och det krävdes list för att undkomma statspolisen som dessutom samarbetade med angivare. En bybo berättar hur han som barn blev utställd att hålla vakt på holmen, med order att tända en tändsticka om statspolisen kom. Då skulle hans far med fiskekumpaner komma och hämta honom så de alla kunde gömma sig i en vik.

Det hände några gånger att statspolisen kom ut med båt i forsen och tog tjuvfiskare.

På våren var det lättare att fiska för lokalbefolkningen. Ingen bevakare kom förrän när laxen började stiga upp i älven runt midsommar. Så fort första isvaken gick upp på våren kunde båtarna dras efter isen för att sedan fiska i vaken under de ljusa vårkvällarna.

EDEFORS

3. ÖVRIGT: HISTORIER OCH KURIOSA 8 (12)

EDEFORS TURISTHOTELL

I anslutning till bygget av Engelska kanalen uppfördes baracker för arbetarna och en förvaltningsbyggnad som sedan blev Edefors turisthotell. Byggnaden nyttjades som tjänstebostad för Gellivara Company limited. Turisthotellet låg vid forsens nedersta lopp och var en vacker byggnad med minst lika vacker utsikt.

Den förste gästgivaren var Carl Schough, som skötte bolagets representation. I ett annex till hotellet drev han även handel.

Hotellet var vida känt i hela Sverige för sin punschveranda där många reseskildringar från Norrbotten har författats genom åren. ”...belyst av ett fornnordiskt midnattsljus och med forsens dån i bakgrunden...”

Den mest kända reseskildringen som har skrivits här påbörjades 1904 av ingen mindre än den svenska författarinnan Selma Lagerlöf som 1906 gav ut klassikern Nils Holgerssons Underbara resa och fick Nobelpriset 1909. Hon trivdes så bra här att hon stannade längre än planerat.

Kung Gustav V har också varit här.

Edefors turisthotell besöktes flitigt av stadsbor från Boden och Luleå som kom med ångbåt upp till Edefors. Vid vackert väder dukades det upp långbord och det var dans på dansbanan under långa ljusa sommarkvällar. När gästerna blev bilburna fylldes parkeringen med fina bilar och finklädde stadsbor som intog söndagmiddag på hotellet och kaffe ute på verandan. Under verandan kröp traktens barn för att samla nedtappade småpengar. Ett av gästernas nöjen var att titta på när laxminan skulle tömmas och de stora laxarna håvas upp på stranden. Fisken såldes sedan färsk på plats.

Som mest arbetade 12 servitriser här, alla klädda i strikt svart och vitt.

Många tillställningar har ägt rum på Edefors turisthotell. Det var en stor sorg i bygden då turisthotellet brann ner 1989 och inte återuppbyggdes igen.

EDEFORS

3. ÖVRIGT: HISTORIER OCH KURIOSA 9 (12)

CARL VON LINNÉ BOTANISERAR HÄR

Den 12 maj 1732 gav sig den småländske unge upptäcktsresande Carl von Linné, då bara 24 år, av mot Lappland. Med sig hade han 400 daler kopparmynt och Kungliga Vetenskapsakademins välsignelse att upptäcka Lappland som ännu var ganska okänd mark. Hans 5 månader långa Lapplandsresa kom att bli en av de viktigaste vetenskapliga resor som dittills hade gjorts i Sverige. Carl von Linné observerade och noterade allt från den lappländska naturen till samernas leverne. Bland annat resulterade resan i hans samling Flora Lapponica.

Under sin resa besökte han även Laxholmen, som han benämner som Laxeden. Hit kom han först den 27 juni. Linné beskriver att han här upptäckte en tall som var måttstock för vårfloderna. Han fann även tätört och hästskräppa och svart sand som innehöll järn.

Tre månader senare kom han tillbaka igen för att studera laxens livscykel. Fiskesäsongen var då över sedan en dryg månad, men han fick ändå vara med och ta upp lax, i synnerhet krok lax. Han öppnade flera laxar och fann att alla hade mjölke, medan laxarna utan krok hade rom. Av arbetarna på platsen fick han veta att laxen infann sig från 14 dagar före midsommar till Bartolomei, d v s en bit in i augusti. Så länge gick laxen till och det var lönsamt att fiska.

Carl von Linné poserade efter sin hemkomst i en samedräkt och han hade även med sig en samisk trolltrumma. Norrlandsmyggen beskrev han så här:

”Aldrig kan prästen så beskriva helvete, som detta är ej värre”.

EDEFORS

3. ÖVRIGT: HISTORIER OCH KURIOSA 10 (12)

KARL XII SOLDATER

Vid slaget i Poltava 1709 tappade svenska armén många män som sårades eller blev tillfångatagna av ryssarna. Ett nytt livkompani sattes upp i norr men flydde och retirerade över svenska gränsen i jakt på någonstans att ta vägen. Då var det troligtvis några av Karl XII soldater som sökte sig till Edefors. I början av 1800-talet hittades nämligen en kopparkittel fylld med gevärsflintor nedgrävd i jorden. Man fann också gevär och bajonetter av Karl XII:s modell. Man tror att det var en liten del av Karl XII:s norra armé som tog sig till Laxholmen. Vid den tiden var det tomt på Laxholmen eftersom laxfisket låg nere under krigsåren på grund av bristen på salt. Under oroliga krigstider vågade sig inte leverantörerna av den varan ut på osäkra farvatten.

EDEFORS

3. ÖVRIGT: HISTORIER OCH KURIOSA 11 (12)

HISTORISKA DATA

1282 Under Magnus Ladulås tid som kung kommer beslut om att "alla norrländska och finska strömmar" ska lyda under kronan.

1323 Gränsen mellan Sverige och dåvarande Ryssland dras efter ett 30 år långt krig mellan länderna. Laxen i norr blir en maktfaktor och kassako som vandrar mellan olika innehavare.

1327 Genom ett kungligt överlåtelsebrev får ärkebiskop Olof Björnsson tillsammans med fogden över Hälsingland och två rika stormän" hela den flod, som kallas Lulu, med omnejden, och även dess bifloder". Samiska fångar ror dem upp efter älven. En sätts iland på Laxholmen och upptäcker laxen.

1471 Laxen från Edefors finansierar bygget av Gammelstads kyrka .

1477 Laxen från Edefors finansierar bygget av Uppsala Universitet.

1486 Ärkebiskopens del av fiskerätten överläts till Uppsala domkyrka.

I mitten av 1500-talet Kronan och Kungen delar på fiskerätten i Lule älv. Genom att införa protestantism lyckas kung Gustav Vasa få hela rätten till fisket.

1621 Kronfisket doneras till grundandet av Luleå stad.

1732 Carl von Linné studerar laxens livscykel vid Edeforsen.

1886 Luleå stad förvärvar frälsefisket och blir ensam ägare till Edefors laxfiske.

1837 Av Luleå stads årsinkomst på 1795 riksdaler kommer 1378 riksdaler från fisket i Edefors.

EDEFORS

3. ÖVRIGT: HISTORIER OCH KURIOSA ¹² (12)

Mitten av 1800-talet Fisket bedrivs med två tinfisken och ett notvarp.

1920-talet En arrendator får på en dag mer än 200 kg lax med en medelvikt av 10 kg.

1920–1940 Både tin- och notfisket blir sämre. Även Kusträsk fiskeanstalts romförsörjning och därmed avelslaxen äventyras.

1940-talet Tinfiskena byggs om till minfisken för att motverka Suorvas sjöreglerings dåliga påverkan på laxfångsten. Minfisket inbringar på en dag 435 laxar på totalt 2 ton.

1960 Luleå stad säljer sina egendomar vid Edefors till Vattenfall som bygger Laxede Kraftstation och därmed är den 600 år långa fiskeepoken i Edefors över.

2005 Föreningen Bykraft bygger Laxede camping.

2012 Laxholmen blir värnområde. Det byggs en laxmina för visning samt en besöksperrong för information och bilder från områdets historia.

2018 xxxx personer besöker Laxholmens sommarcafé som drivs av Edefors Hembygdsförening.

2019 Edeforsbygdens ekonomiska förening slutför en upprustning av Forsuddens rekreationsområde och arrenderar ut anläggningen och Edeforstjärnarna till privat turistentreprenör för vidare utveckling.